

УДК 159:343.132:343.95

Ф. М. Сокиран, кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Розглянуто окремі питання використання психологічного впливу під час провадження досудового розслідування.

Ключові слова: психологічний вплив, тактичний прийом, слідча хитрість, досудове розслідування.

Рассмотрены отдельные вопросы использования психологического воздействия при производстве досудебного расследования.

Ключевые слова: психологическое влияние, тактический прием, следственная хитрость, досудебное расследование.

Particular questions about using the psychological pressure during the prejudicial investigation procedure.

Key words: psychological influence, tactical reception, investigative cunning, pre-trial investigation.

Слідча тактика як розділ криміналістики вивчає основні напрями і способи найефективнішого виявлення, опрацювання і використання доказової інформації з метою оптимального розслідування правопорушень взагалі і конкретних слідчих ситуацій зокрема.

Істотним є те, що слідча тактика як неодмінну умову передбачає можливість вибору та зміну рішень і альтернатив у діях слідчого та прогнозованих діях інших учасників слідчих дій, умов і прийомів актуалізації розумових процесів усіх учасників.

З одного боку, слідчий, здійснюючи психологічний вплив на осіб, які беруть участь у провадженні, одержує доказову інформацію. Отже, грамотно, професійно побудований вплив відіграє роль тактичного засобу розслідування і є елементом слідчої тактики. Тому цілком зрозумілою є потреба розроблення криміналістикою таких методів психологічного впливу, які б дозволили в межах, передбачених законом, ефективніше виконувати завдання кримінального судочинства.

З іншого боку, у процесі виявлення та опрацювання інформації слідчий постійно відчуває негативний вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, що загрожують ефективності використання одержаної інформації.

Такі чинники можна класифікувати на групи та дослідити. Це об'єктивні та суб'єктивні чинники, підготовлені та випадкові, свідомі та мимовільні, неправда та омана тощо.

Важливим завданням слідчої тактики (як науки, так і практики) є також максимальне використання або знешкодження в межах кримінального процесуального закону [1] норм судової етики, впливу цих чинників, урахування практики їх застосування в слідчій діяльності для встановлення істини. Для його вирішення особливу увагу слід звернути на розроблення та використання прийомів психологічного впливу.

Важливість розроблення саме цього напрямку та його принципова дієвість на практиці зумовлені тим, що психологічний вплив є генетичним атрибутом будь-якого людського спілкування. Знову повертаючись до цього положення, слід ще раз наголосити на його об'єктивному існуванні і як обов'язкового чинника психологічної сфери діяльності правосуддя. Основним напрямом психологічного впливу як на досудовому, так і на судовому слідстві є одержання об'єктивно правдивої інформації, яку здобувають законним шляхом зі встановлених законом джерел відносно події, що розслідують.

Проблеми теорії і практики застосування психологічного впливу та заснованих на його методах тактичних прийомів у сфері судочинства досліджували такі українські вчені, як О. В. Бишевець, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, І. І. Котюк, В. Г. Лукашевич, В. Ю. Шепітько, Є. Д. Лук'янчиков та ін. Зокрема, О. В. Бишевець у 2011 році захистила кандидатську дисертацію на тему «Концептуальні засади застосування психологічного впливу у сфері судочинства».

Дослідження українських вчених є вагомим внеском у розвиток теоретичних засад та вдосконалення практики застосування психологічного впливу під час розслідування кримінальних правопорушень на сучасному етапі розвитку суспільних відносин в Україні. Проте з огляду на наявність дискусійних питань практичного застосування цього інструментарію у процесі розслідування злочинів, ця проблема потребує більш поглибленого дослідження.

Метою статті є дослідження окремих питань застосування психологічного впливу в процесі досудового слідства.

Як відомо, процес збирання, опрацювання і використання доказової інформації (що є нічим іншим, як прикладним пізнанням у конкретному провадженні) не може бути завершеним і ефективним лише завдяки кримінальним процесуальним дозволам і заборонам, приписам і процедурам, або всупереч їм. Велику роль у цьому процесі відіграє криміналістика з її теоретико-емпіричними рекомендаціями та аналогами. Організація та обумовлена послідовність дій стосовно збирання, опрацювання та використання доказової інформації, вибір шляхів і засобів у цій діяльності мають вирішальне значення; вони є складовими тактики криміналістичного забезпечення доказування. Отже, усі види спілкування в процесі розслідування кримінального провадження мають містити науково обґрунтовану емпіричну, цілеспрямовану та осмислену або інтуїтивну тактику дій і поведінки. І хоча криміналістика обумовлює основи діяльності лише уповноважених осіб (в основному слідчого), тактичні прийоми так чи інакше використовують усі учасники процесу.

Оскільки спілкування і взаємовідносини є неможливими без психологічного впливу, то слід уважати беззаперечним те, що криміналістична (слідча) тактика в теоретичних і практичних рекомендаціях має враховувати наявність такого впливу, використовувати його та працювати над розробленням ефективних прийомів і систем тактико-психологічного характеру. Про потребу такої інтеграції в психологічну

сутність криміналістичної тактики взагалі і тактики окремих слідчих (розшукових) дій у спеціальній літературі йдеться вже давно. Початок обговорення цього питання поклав Ганс Гросс [2]. Проте ці ідеї лише останнім часом почали вивчати ґрунтовно і реально впроваджувати в практику. Ті автори, які вводять елементи психологічного впливу в криміналістичну тактику, водночас не систематизують ці прийоми та засоби, обмежуючись більш-менш цінними, але не завжди чіткими рекомендаціями. Зокрема, майже завжди в таких працях йдеться про встановлення психологічного контакту слідчого з іншими учасниками процесу, про користь або шкоду так званих психологічних хитрощів або пасток.

Ми вважаємо, що як названих, так і деяких інших рекомендацій відносно цього аспекту слідчої діяльності недостатньо для втілення ідеї підвищення ефективності досудового слідства за рахунок ґрунтовного введення даних психологічної науки в слідчу тактику. Ці рекомендації іноді суперечливі і не повністю узгоджені з «буквою» і «духом» закону, нерідко висловлені у вигляді загальних побажань без методичного і ситуаційного тлумачення. Зробимо спробу прокоментувати ці положення і запропонувати варіант вирішення проблеми.

Насамперед слід розглянути питання встановлення психологічного контакту на слідстві і в суді, якому присвячено багато судово-психологічних праць.

Аналіз наукових висловлювань про сутність психологічного контакту і мету його встановлення в процесі проведення слідчих дій свідчить про те, що переважна більшість авторів вважають встановлення психологічного контакту тактичним прийомом, спрямованим на спонукання готовності надавати правдиві свідчення, сумлінно виконувати свої моральні обов'язки, збудження почуття довіри до слідчого для того, щоб допитуваний (у тому числі підозрюваний і обвинувачений) своєю поведінкою сприяв досягненню істини, вирішенню завдань кримінального судочинства.

З такою думкою можна погодитися і сприйняти як певну теоретичну цінність, необхідну в практиці лише частково, як окремий, найсприятливіший для судочинства варіант спілкування. У цілому це слід розглядати як доволі відірване від реального життя, ідеалізоване побажання. Ця критика є аргументованою, бо якщо визнати встановлення психологічного контакту в інтерпретації окремих авторів об'єктивним, то тоді доведеться констатувати, що на досудовому слідстві він (контакт) виникає вкрай рідко, тому що більшість підозрюваних і обвинувачених не лише не довіряють слідчому, але й часто (як свідчить зміст вивчених кримінальних проваджень) надають неправдиві свідчення, приховують правду, протидіють встановленню істини.

Що стосується свідків і потерпілих, то узагальнення, зроблені вченими, свідчать про те, що на досудовому слідстві лише приблизно 30 % учасників процесу надають добросовісні свідчення стосовно події злочину і злочинців. Зазначений відсоток виявиться ще нижчим, якщо взяти до уваги окремі умисні неточності та замовчування, а іноді й пряму неправду у свідченнях.

Отже, ідея встановлення психологічного контакту в тому вигляді, у якому її подано в окремих працях, практично має дуже хитке обґрунтування.

Психологічний контакт як вид спілкування передбачає різні види взаємодії і передусім об'єднання та конкуренцію. Слід усвідомити принципове положення, що встановлення психологічного контакту є обов'язковим атрибутом будь-якого спілкування під час проведення слідчих дій. Проте це не просто тактичний прийом, а

система тактичних і психологічних прийомів, психологічних способів спілкування, взаємний вплив (прогнозований, випадковий) природжених і набутих психічних якостей слідчого та інших учасників слідчої дії. Виходячи з цих позицій, можна констатувати, що встановлення психологічного контакту є початковим етапом впливу, який має розгортатися з волі слідчого в процесі проведення слідчої дії і розслідування в цілому для встановлення істини і розв'язання завдань кримінального судочинства.

Уся система прийомів психологічного впливу спрямована саме на те, щоб за наявності психологічного контакту і на його основі досягти правдивих і адекватних свідчень і дій від осіб, які створюють або приховують правду. Саме тому можна і треба говорити про зміну розумових завдань, про вплив на мотиваційні та морально-вольові сфери, проникнення слідчого в духовний світ співрозмовника та створення ним уявлення про поінформованість у деталях провадження, переконання підозрюваного (або іншого учасника) говорити правду агітаційними, емоційними засобами або логікою наданих доказів. Звичайно, рішення говорити правду може визріти в обвинувачуваного і на початковій стадії впливу — у процесі встановлення психологічного контакту (так само як ще до початку спілкування зі слідчим), але це окремий випадок, який лише підтверджує правило. Тим паче, що початкове рішення про щире каяття нерідко надалі змінюється, і тоді психологічний вплив здійснюють у повному обсязі.

Серед засобів психологічного впливу, які в загальному вигляді ґрунтуються на переконанні та примушенні (у межах закону) і які завжди у різному співвідношенні містять елементи того й того, особливе місце посідають прийоми злочинної обізнаності, що є доволі ефективними у виявленні, збиранні та використанні доказів. Це поняття слід розглянути разом з рекомендаціями стосовно тактичних «хитрощів» і «пасток» (питання про застосування «пасток» є суперечливим у юридичній літературі, багато авторів заперечує їх правомірність під час одержання доказової інформації).

На тверде переконання автора, багато психологічних прийомів впливу, які позитивно показали себе на практиці, хоча в літературі часто й не зовсім вдало визначені, є цілком прийнятними та ефективними. Це стосується насамперед прийомів, спрямованих на зміну завдань мислення в певної особи, виявлення слідів минулих афектів шляхом уведення в спілкування асоціативних образів і понять (виявлення так званої винуватої обізнаності та формування в учасників слідчої дії уявлення про більшу поінформованість слідчого, ніж це є насправді). Подібний вплив має виключно вибірккову дію, він повністю індіферентний щодо невинних осіб та осіб, які не причетні ані до провадження, ані до окремих його обставин. Зазначене є підставою для віднесення таких прийомів до розряду законних. Якщо такий вплив створює психологічний дискомфорт для дійсно винної особи і сприяє виникненню в неї потреби в певній, найсприятливішій для зізнання поведінці, то всі заперечення щодо його застосування виглядають штучними і необґрунтованими.

Такою потребою може стати і визнання особою своєї дійсної вини. Проте це зовсім не означає, що обвинувачений (зазвичай саме про нього йдеться в наукових судженнях з цього приводу) не зможе й надалі відстоювати свою, на його думку, найкращу позицію (заперечення вини, відмова від надання свідчень тощо). Це також не виключає можливості самообмови (хоча самообмова може виникнути як че-

рез допустимий психологічний вплив з боку слідчого, так і без нього). Загалом мотивація самообмови потребує окремого вивчення. У будь-якому разі, як зазначалося, вона менш за все детермінована психологічним впливом з боку слідчого в межах судової етики і закону.

Слід зазначити, що всі без винятку слідчі, з якими доводилося спілкуватися, підтримують позицію відносно меж і змісту психологічного впливу в кримінальному судочинстві.

Підсумовуючи зазначене вище, можна констатувати, що психологічний вплив у різних формах виявлення (як самостійний прийом проведення слідчої дії, як складова частина тактичного прийому, як напрям діяльності слідчого в розв'язанні окремих завдань розслідування) є постійно діючим джерелом формування тактичних рекомендацій і неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів і операцій процесуального та допоміжного (оперативного) характеру. Це дає змогу дійти висновку, що психологічний вплив, трансформований у тактичні прийоми слідчого, який він застосовує в процесі розслідування, є обов'язковим суттєвим елементом криміналістичної (слідчої) тактики.

Список використаної літератури

1. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : станом на 10 лист. 2017 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. *Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики*. Репринтное издание 1908 года / Г. Гросс ; науч. ред. В. В. Крылов. — М. : ЛексЭст, 2002. — 1088 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2018 р.